

Rimska književnost republikanskoga razdoblja¹

Neven Jovanović neven.jovanovic@ffzg.hr

Odsjek za klasičnu filologiju, rujna 2010

¹ Prema: Eduard Norden, "Die römische Literatur", *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, Leipzig – Berlin, 1910.

Pretpovijest

ZA RIMSKU JE KNJIŽEVNOST POSEBNO VAŽAN odnos prema grčkoj. Najraniji razvoj Rima odigrava se prije prihvaćanja te književnosti. Pa ipak, Rimljani su od samog početka u dodiru s kulturom grčkoga Zapada. Imena kao što su *Tarentum*, *Agrigentum*, *Massilia* vokalizmom drugog sloga (a prva dva i načinom tvorbe) odaju kako su davno nastala. Isto vrijedi i za imena bogova i junaka: *Hercules* (starolat. *Hercles*), *Pollux* (starolat. *Pollouces*), pogotovo *Ulixes*.

Potonjeg junaka Italci nisu upoznali iz epa, već im je ime stiglo davno prije početka pismenosti, putem polubarbarskih naroda japiškoga poluotoka. Iz istoga izvora mora da potječe i naziv za Helene Γραικοί, *Graeci*.

Korijene rimske civilizacije skrivaju Kima (*Cumae*, Κύμη i njezine kolonije. Rim je pismo preuzeo izravno odande (a ne posredstvom Etruščana, poput drugih Italaca); i najstarije je rimsko pravo pod utjecajem grčkoga juga Italije. Koncem kraljevstva počela se helenizirati rimske državne religije.

S dorskim kolonijama na Siciliji Rim trguje od davnine. One su utjecale i na sustav mjera i utega. No Italci tu nisu samo primali (npr. *hemina*, *talentum*); svjedoči o tome vrlo drevna riječ λίτρα, koju su Sikuli izveli iz ranijega oblika italskoga *libra*. Stari je prijatelj Rima Masalija (*Massalia*, Μασσαλία), od 6. stoljeća mostobran grčke kulturne propagande na dalekom Zapadu.

Dok je u Rimu poezija još imala isključivo kultnu namjenu, pjevači su nosili naziv *vates* — ova se riječ javlja još samo u keltskome (οὔατεις ἱεροποιοί *Strabon IV 197* prema Posidoniju).

Rim je vrlo rano upoznao i grčki umjetnički obrt. U eskvilinskim grobovima 7. st. nađeni su grčki glineni lekiti, a u sloju ispod servijskih zidina ulomci oslikanih glinenih posuda. Vjerojatno je oboje uvezeno iz halkidskih kolonija u Italiji. Poznata kapitolska vučica, po svemu sudeći, starojonski je umjetnički rad s konca 6. st. *Novios Plautios med Romai fecid* (*Dessau 8562*):² gravure na tzv. fikoronskoj škrinji djelo su u potpuno razvijenom antičkom stilu, vjerojatno rad nekog kampanskog umjetnika (oko 300). Daljnji su grčki utjecaji stizali obilaznim putem, preko Etruščana.

² H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin 1892. 1902.

NO I UTJECAJ IZVORNE ETRURSKO KULTURE mora da je bio vrlo jak. Kad bismo razumjeli jezik naroda koji je dao ime brojnim rimskim obiteljima, pa i samome gradu Rimu, naroda od kojeg su Rimljani preuzeli mnoge rituale, državnopravne i privatne običaje, vjerojatno bi iznenađujuće svjetlo palo i na najranije, pismom još nefiksirane početke rimske književnosti, na one početke koji pret-

hode grčkome utjecaju. *Histrion* je potvrđena etrurska izvedenica; *persona*, "maska", vjerojatno je uz etrursko posredovanje preoblikovana iz πρόσωπον. Ono što javljaju *auctores* kod Livija (*Liv. IX 36, 3 vulgo tum* (koncem 4. st. p. n. e) *Romanos pueros sicut nunc Graecis ita Etruscis litteris erudiri solitos* mora donekle biti istinito. Osim toga, već u najranije doba pokazuje se svojstvo Rimljana koje je jasno uočio i brojnim primjerima dokazao Posidonije: sposobnost da manjak vlastite kreativnosti nadomjesti produktivnom μίμησις dostignuća drugih naroda. Uz Etrušćane tu su i Faliski (*versus Fescennini*) i Oski (*fabula Atellana*); od njih je rimska *superstitio* preuzela i usavršila prvo ritualna, onda posvjetovljena primitivna dramska prikazanja.

Ukratko: narod koji je zadržavajuće dosljedno izgradio sebi primjeren državni ustroj i potom pokorio Italiju nije imao izvorne književnosti. Nedostajalo mu je mašte, sposobnosti i potrebe za umjetničkim stvaralaštvom, a osobito istraživačkog interesa, onoga iz čega je proizašla grčka znanost. "Znanstveno" se ne može reći na latinskome, za to Ciceron kaže φιλόλογον (*ad Att. XIII 12, 3. 52, 2. XV 15, 2*). "Rimski pisci", piše Strabon *III 166*, "oponašaju helenske, ali u tome ne idu daleko; jer, ono što su trebali preuzeli su od Helena, a sami po sebi nisu pokazali puno smisla za istraživanje; zato, kad se kod Helena nađe neka rupa, dopune koje dolaze s druge strane redovno su beznačajne." Ni riječ koju je ovdje Strabon upotrijebio, τὸ φιλείδημον, nema latinskoga ekvivalenta, pa i tu riječ Ciceron zadržava u izvornom obliku (*ad Att. XII 6, 2*) odmah pored jednako neprevodive θεωρία. Ali nužno dodaje: *sed quid ex ista refertur ad τέλος?*

Praktični utilitarizam, koji je kod Rimljana doveo do odumiranja čiste znanosti i visoke umjetnosti — i njihovi najznačajniji predstavnici u tim granama, kao što ćemo vidjeti, tek su iznimke — s druge je strane potaknuo dotad neviđenu razradu političkoga života i zakonodavstva. Kultura Grcima, država Rimljanima: to je bila istina koju su spoznali Polibije, Panetije i Posidonije, istina koju je u duhu potonjega, a djelomično i iz njegove građe, razradio Varon u spisu "de gente p. R". *Ut virtutis a nostris, sic doctrinae sunt ab illis* (Grka) *exempla petenda*, priznaje Ciceron (*de or. III 137*) usprkos nacionalnome ponosu koji ga katkad zasljepljuje (npr. *Tusc. I 1*). I Vergilije (*Aen. VI 847 ff.*) i Horacije (*a. p. 323 ff.*) istu su antitezu izrazili dojmljivim riječima.

ONO MALO ŠTO JE DO NAS DOSPJELO iz pretknjiževnog razdoblja važnije je za upoznavanje najstarijega jezika i religije nego za književnost, koja nije dalje gradila na toj osnovi.

Osamostaljivanju poezije i svečane proze kod mnogih naroda prethodi razdoblje fluktuacije. Upravo kod Italaca nepogrešivo se mogu uočiti tragovi takvog primitivnog oblikovanja. Negdje između poezije i proze stoji molitva; tko moli, govori sporije i svečanije nego u svakodnevnom govoru. Za nas je to ritmička proza; za Rimljane, prastarom riječju, *carmen*; tako opisuju iskaz uobličen

u svečane rečenice (*verba concepta*, usp. *nuncupare*), bilo da se radi o pravoj molitvi ili o formuli čaranja ili zaklinjanja.

Nešto je slično i očuvano, mada fonetički modernizirano. Katon *de agr.* 141 donosi molitvu koju je izgovarao pater familias pri blagoslovu dvorišta i zemljišta. Makrobije *sat.* III 9 bilježi *carmina* kojima se evociraju bogovi neprijateljskog grada, a grad biva proklet. Varon *de l. L.* VII 8 zapisuje augursku formulu pri određivanju međa za *templum*. Livije je iz svojih izvora iskaze te vrste prenosio dijelom doslovno, dijelom u parafrazi (npr. VIII 9, XXIX 27). Važna su dopuna ritualne formule iguvinskih pločica, koje potvrđuju postojanje istovrsne svečane proze kod Umbra. Čini se da je nešto slično postojalo i kod Etruščana, ali pod italskim utjecajima. Ritmična je proza raščlanjena u cola i commata, simetrična gotovo iz riječi u riječ, s povremenim asonancama, a reci su podijeljeni nadvoje. Usp. npr. natpis na fikoronskoj škrinji (v. gore) iza kojeg slijedi: *Dindia Macolnia | filei dedit*.

S takvom je ritmiziranom prozom bio zasigurno povezan “*numerus*” *Saturnius* (kako kaže Horacije podsmješljivo). Bez obzira na Horaciju, bio je to *versus*, tj. njegov se ritam mogao mjeriti. Taj stih vuče porijeklo iz prastare indoevropske baštine, dvodjelan je, ali ga kod Italaca normiraju — grubo, u usporedbi s Helenima i Germanima — dijereze; one kao sastavne jedinice ističu riječi. Izvorno mora da je stih bio pjevan uz primitivne plesne korake; ime, odraz praitalskog razdoblja, dobio je tek od rimskih filologa. *Carmen Arvale* kulturna je pjesma iz razdoblja kraljeva u glasovno izobličenom prijepisu, nastalom tek 218. n. e. Na ovu se kulturnu pjesmu nacionalni gramatičari nisu osvrtni; nije izašla izvan kruga bratstva koje je ponovno uspostavio tek August. Međutim, upravo gramatičarima možemo zahvaliti na citatima iz *carmen Saliare*, knjige molitava i himana svećeničkog kolegija *Salii* (skakači); knjiga se pripisuje Numi, a kasnije je proširena. Jedna se skupina pjesama zvala *axamenta*; riječ ima istu osnovu kao *indigitamenta*, “formule zazivanja” (*aio* = govoriti). Razumijemo samo pokoju riječ; duži su nam ulomci, dijelom i zbog beznadno iskvarene predaje, gotovo posve nejasni. Ali i najstarije pismeno prenesene spomenike razumijemo tek u ograničenoj mjeri: razumijemo samo Manijev natpis od četiri riječi (*Dessau* 8561), dok su razbijeni natpis s Foruma (*Diehl* 180) i većina dobro očuvanih rečenica Dvenosa (*Dessau* 8743) dosad neprotumačeni, s iznimkom pokoje riječi.

Uz čisto sakralnu poeziju postojala je i ona u kojoj su se miješali sakralno i svjetovno. Italski nacionalni karakter po sebi je sklon ruganju, *Italum acetum*, kako kaže Horacije (*s.* I 7, 32); kasnije ćemo vidjeti da su Rimljani u pravoj književnosti najviše postigli upravo ondje gdje su mogli iskoristiti ovakve sklonosti. Protiv *carmina* pjevanih *alternis versibus*, svojevrsne “mačje derače” (Katzenmusik, usp. i *Plaut. merc.* 405ff), a označavane izrazima *carmen occentare*, *pipulo* ili *convicio diffamare*, *obvagulare* — njima su se javno diskreditirale neomiljene osobe — postojale su odredbe u Zakonu dvanaest ploča: onome *qui malum carmen occentassit* prijeto je šibanje. Manje

su nepoželjna bila zadirkivanja trijumfatora i mladih supružnika, *versus fescennini*, prema faliskičkom gradu Fescennia. Ni Grcima nije bio tuđ sličan običaj, ali dok su najtalentiranija njihova plemena početnu grubost preoblikovala u visoke pjesničke vrste (ἐπιθαλάμια, κωμωιδία, Italci su, Aristotelovim jezikom rečeno, zapeli na ἰαμβικῆ ἰδέα, i tek razvijena grčka εἶδη potaknut će Katulovu rugalicu (42) i svatovac (61). ἰαμβικῆ ἰδέα bila je sastavnica pojedinih svečanih nastupa; Dionisije (A. R. VII 72, prema Fabiju Pikturu) govori o onima koji su pokriveni ovčjim ili jarećim kožama izvodili burleskne plesove (radilo se dakle izvorno vjerojatno o demonima plodnosti). Livije u poznatom poglavlju preuzetom od analističkoga izvora (VII 2) izvještava o *ludi scaenici*, uvezenima iz Etrurije, a preuzetima 364. p. n. e. kao zavjetni dar u svrhu tjeranja kuge; bio je to simbolički ritual otkupljenja s mimičkim plesovima uz pratnju svirale. Nakon tih *ludi* pojavili su se i oskički iz Atele. Nadalje, čujemo za *neniae*, litanije u slavu mrtvih, koje su narikače (*praeficae*) izvorno pjevale prvenstveno valjda da bi otjerale demone koji vrebaju na duše mrtvih; čini se da su riječ i običaj stigli u Rim s Orijenta (Etrurija kao posrednik?). Moguće je vjerovati da su postojale junačke pjesme pjevane uz gozbu, ali nisu bile zapisivane i iz njih se nije razvilo junačko pjesništvo. Tobožnji njihovi tragovi u koje su ljudi kasnije pogrešno vjerovali bile su zapravo imitacije poezije skolija; ta je poezija potisnula junačke pjesme kao što su nacionalni *tituli imaginum* u prozi bili zaboravljeni u korist metričkih *elogia* u stilu grčkih epigrama.

PROZA NAJSTARIJEGA DOBA ZA NAS kao da i nije postojala; nije imala nikakvu književnu namjenu. Pravo grada-države, pismom fiksirano 449. p. n. e. kao *leges XII tabularum*, u dotjeranom je obliku postalo dio školske nastave: zato se na njemu, kao kod Grka na Homeru, izgradila nacionalna gramatika. Kako zbog toga, kao i zato što je zakonik trajno ostao osnovom i normom građanskoga prava, sačuvalo se mnogo fragmenata. Oni su glasovno uglavnom modernizirani, ali čine bogato vrelo za morfologiju, proučavanje porabe riječi i sintaksu. Mnoge se formule podudaraju s grčkima iz gortinskoga prava, kojemu je rimsko i po stilizaciji tako blisko da je uzor lako uočljiv; model su Rimljanima mogle biti isključivo grčke kodifikacije Južne Italije. — Godišnjaci (*annales*) su se kod Rimljana, kao i drugdje, razvili iz kalendarskih ploča (*fasti*) u koje je pontifex maximus unosio značajne događaje kao što su pomrčine sunca i čudesa svake vrste, a kasnije i datumi unutarne i vanjske povijesti grada; no književna obrada takvih godišnjaka po uzoru na grčke gradske kronike pripada mnogo kasnijem vremenu. Isto vrijedi i za nacionalni običaj *laudationes funebres*. — Predodžbu o poslovnoj konkretnosti, ali i praktičnoj korisnosti *službenih knjiga* državnih službi, duhovnih kao i svjetovnih, koje su se prenosile s koljena na koljeno (ritualne knjige kao što su *libri pontificii* i *augurales*, stručna mišljenja i običajno pravo kao što su *commentarii consulum* i *tabulae censoriae*) možemo stvoriti prema umbrijskim ritualnim knjigama i

iz carskog doba očuvanim komentarima kolegija *XV viri* o sekularnim igrama 17. p. n. e, kao i iz *acta fratruum Arvalium* te iz Katonova spisa o zemljoradnji, iz Frontinova teksta o rimskim vodovodima povezanog s nekoliko ulomaka kod Varona *de l. l. VI* 86–88. Pravom je književnošću ova vrsta postala tek putem srodne grčke εἰσαγωγή; *commentarium consulatus petitionis* Kvinta Cicerona iz 64. p. n. e. i važnoga Markova pisma bratu Kvintu (*I 1*) iz 60/59. o službi potonjega u provinciji Aziji dat će nam predodžbu o sadržaju i izgledu Varonova *Isagogicus ad Pompeium* iz 71. p. n. e. (pregled sadržaja kod Gelija, *XIV* 7, 2).

NA GRANICI STAROGA DOBA, KOJE NIJE IMALO vlastite književnosti, i onoga novoga, koje je oslanjajući se na Grke počelo književnost stvarati, stoji Apije Klaudije (*Appius Claudius*). “Taj najveći inovator koga pamti rimska povijest” (*Mommsen*), ces. 312, cos. 307 i 296,³ ujedno je i prvi Rimljanin koji ulazi barem na periferiju književnoga prostora. Njegova mladost pada u doba kad Kima postaje rimski municipij (338), a Neapol *civitas foederata* (327); njegova starost poklapa se s ratom protiv Pira; ne čudi što je čovjek koji je bio ispred svoga doba, koji je inaugurirao politiku Rima kao svjetske sile, osjetio kulturni utjecaj Grka. Možda njegova rano nestala “pjesma” (pod naslovom *sententiae*?) i nije autentična; bile su to γνῶμαι u saturnijskim stihovima, očito prevedene iz nekog grčkog gnomologija koji se rimskome smislu za praktično morao činiti korisnim. Nadalje, čini se sigurnim da je na Apijev poticaj njegov *scriba*, Gaj Flavije, kao pučki tribun u obliku knjige objavio procesne formule (*legis actiones*), tzv. *ius Flavianum*. Potez koji štiti plebejce od samovolje aristokratskoga pravosuđa u skladu je s politikom Apija, velikoga prijatelja “narodnih masa”.

³ ces. = censor, cos. = consul